

ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД ПРОЦЕСУ СТВОРЕННЯ УСТАНОВ ВИКОНАННЯ ПОКАРАННЯ У ВИДІ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

У статті розглядаються питання створення та становлення системи установ виконання покарання у виді позбавлення волі за найбільш відомими пам'ятками російського та українського права.

Ключові слова: позбавлення волі, установи виконання покарання у виді позбавлення волі, в'язниця.

Для будь-якої епохи та суспільства характерним є використання певних норм і правил з метою врегулювання тих чи інших аспектів його життєдіяльності. Встановлення таких норм не завжди передбачало їх дотримання, але їх порушення тягло за собою відплату за вчинене, тобто передбачалося певне покарання.

Людство не завжди мислило раціонально і на початку свого розвитку не існувало ще єдиних статутів, яких дотримувалися всі члени суспільства. З огляду на це потрібно було знайти саме такий спосіб виправлення та кари, який був би максимально справедливим і дієвим. Згодом таким важелем стало позбавлення людини особистої свободи, позбавлення волі. Цей вид покарання з моменту свого виникнення пройшов досить

великий за часом шлях. Він не з'явився як щось раптове і несподіване. Це була потреба людства, потреба покарати та виправити винних у вчиненні того чи іншого злочину. Не одне століття людство вивчало це питання. Свого часу ним займалися такі вчені, як Д. А. Дриль, О. С. Міхлін, С. В. Познишев, В. І. Сергєєвич, П. Л. Фріс, М. Д. Шаргородський та ін. Але й донині не існує єдиної думки щодо того, де і коли вперше людина відбувала покарання у виді позбавлення волі. Це зумовлює необхідність ретельно дослідити інститут даного виду покарання, визначити, звідки воно дійшло до нас і в яких місцях або установах зароджувалося та розвивалося.

Мета даної статті полягає в дослідженні процесу створення установ виконання покарань у

виді позбавлення волі, детальному аналізу запропонованого етапу, зосередження уваги на найважливіших історичних пам'ятках, які стали фундаментом для трансформації розгалуженої системи виконання покарань у злагоджений інститут кримінально-виконавчого законодавства.

Перші згадки про покарання у виді позбавлення волі датуються IV тисячоліттям до н. е. Ще у Стародавньому Римі з легендарних часів Сервія Тулія існувала підземна в'язниця Тулліанум або Мамертинська в'язниця, в якій від заразних хвороб загинула величезна кількість християн. Вона призначалася для державних злочинців, військовополонених правителів і т. п. За деякими джерелами тут провели свої останні дні апостоли Петро і Павло.

Проте деякі вчені-історики та правознавці вважають, що перша згадка про позбавлення волі як виду покарання і місця його виконання з'явилась у середині IV тисячоліття до н. е. Наприклад, у Давньому Єгипті на підставі указу фараона Рамзеса I для хабарників передбачалися каторжні роботи [6, с. 61]. Відповідно ж до законів XII Таблиць кредитор міг закувати боржника в кайдани у себе вдома й утримувати його впродовж 60 днів, після закінчення

яких боржника або продавали в рабство, або вбивали [6, с. 161], тобто допускалось виконання цього виду покарання не тільки в державних установах, а й у приватних.

На вітчизняних теренах позбавлення волі стало відомо значно пізніше. Вперше про санкції у виді позбавлення волі за злодіяння згадується в одній з найвідоміших пам'яток права – Руській правді. Однак є всі підстави припустити, що ця практика склалася значно раніше, а потім, у XII-XIII ст., знайшла своє відображення в законодавстві. З цього приводу в літературі зазначається, що термін «покарання» в Руській правді в усіх її редакціях не зустрічається, замість нього тоді вживали інші терміни – «страта» та «помста» [9, с. 52].

Паралельно з Руською правдою у XIII ст. діяло Магдебурзьке право як збірка законів (статутів), джерелами якого були Саксонське зерцало і право магдебурзьких шеффенів (судова колегія). Магдебурзьке право встановлювало як порядок виборів і функцій органів міського самоврядування, суду, купецьких об'єднань, цехів, так і визначало покарання за різні види злочинів. У XV-XVIII ст. воно діяло на території більшості міст України, в тому числі таких, як Переяслав, Полтава, Гадяч,

Золотоноша, Лубни, Кременчук, Миргород, Прилуки, Пирятин, Ромни та ін. [4, с. 502]. Фактично застосування Магдебурзького права в Україні припинилося після запровадження в 1781 р. Установлення про губернії (указ про реформу місцевого управління в Росії, в ході якої проводилася часткова децентралізація управління і відділення суду від виконавчих органів) та створення нової судової системи [1, с. 688].

Щодо тюремного позбавлення волі, то про нього як самостійне покарання вперше згадується в Судебнику 1550 р. (статті 4, 6): «А которой дьяк список нарядит... на том дьяке взяти перед боярином вполы да кинуть его в тюрьму». Тому ув'язнення відбувалось у досить незвичній новій установі виконання покарань – «тюрмі», яка була належним засобом для «устрашенія другихъ, дабы имъ было «непорядно» подражать преступнику» [5, с. 1]. Але закон не вказував строки тюремного позбавлення волі, воно застосовувалося зазвичай у поєднанні з іншими видами покарання [3, с. 21].

Що ж стосується практичної реалізації покарання у виді тюремного позбавлення волі, то про це можна судити лише за окремими свідченнями вчених-правознавців. Узагальнюючи

їх, І. Я. Фойницький відзначав, що тюрма «была лишь мерою физического захвата личности, применявшеюся обыкновенно не для наказания, а до наказания. Применялась как наказание, тюрьма означала мучительное телесное страдание, сопровождалась наложением оковъ, кандаловъ, приковываніемъ къ стене и отбывалась въ помещеніяхъ, наименее удобныхъ для жизни, въ сырыхъ подвалахъ, погребахъ и т. под.» [7, с. 308]. У своїх працях відомі вчені-історики зазначають, що поряд із Судебником одним із перших актів законодавства з питань виконання покарань, який діяв на теренах України, можна вважати і Статут Великого князівства Литовського 1588 р., який був затверджений у відповідності з процедурами того часу спеціальним актом короля Польщі і Великого князівства Литовського. Цей документ упродовж двох з половиною століть був взірцем для законодавців і задовольняв судову практику на литовських, українських та білоруських землях.

Варто зазначити, що в Статуті 1588 р. особлива увага приділялася питанням виконання і відбування покарання. Поряд з позбавленням прав і честі, висилкою тимчасовою або назавжди за межі держави, конфіскацією майна та іншими видами

додаткових покарань, застосовувалось і покарання на термін від шести тижнів до одного року, яке відбували в надземному або підземному ув'язненні.

На початку XVII ст. покарання і процес його виконання отримав ще більш суворий характер, спрямований на утримання народу в страху. Така тенденція розвитку російського кримінального права отримала свій прояв у Соборному Уложенні 1649 р. Цікавим є те, що в цьому документі з'являються й певні процедурні норми процесу виконання і відбування покарання у виді позбавлення волі, зокрема щодо здійснення контролю за утримуваними в тюрмах. Такий контроль покладався на тюремних сторожів і цілувальників, які через присягу («хресне цілування») і поруку обиралися «сошними людьми» (статті 4, 44, 95 гл. XXI).

Тюремне позбавлення волі як вид покарання згадується і в проекті першого відомого в Україні кодексу українського права – Права, за якими судиться малоросійський народ. Цей документ передбачав досить розвинену систему покарань, яка включала в себе смертну кару (що поділялась на просту і кваліфіковану), позбавлення волі, церковну спокуту, вигнання, майнові покарання та ін. [8, с. 84]. Проте Права так і не набули чинності

у зв'язку з поширенням дії Зводу законів Російської імперії на територію України.

Таким чином, упродовж XVII ст. і більшої частини XVIII ст. ще не існувало єдиного типу місць позбавлення волі, а відсутність єдиної тюремної адміністрації призводила до того, що завдання в'язниці нерідко зводилася лише до охорони арештантів. Тільки у другій половині XVIII ст. змінився погляд на тюремне позбавлення волі: воно вже не розглядалося як покарання, що відповідало цілям залякування. Позбавлення волі стало застосовуватися як самостійне кримінальне покарання.

З часів правління Олександра I починається активне видання нормативних актів, що стосувалися сфери виконання покарань: Положення про посаду наглядачів тюремних замків 1823 р., Статут про утримуваних під вартою 1832 р., Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 р. та ін., які були систематизовані в т. XIV Зводу законів Російської імперії. Найбільші ж зміни в системі установ виконання покарань стали відбуватися в останній третині XIX ст. Зокрема, у 1879 р. урядом було створено Головне тюремне управління, яке наділялося правами окремого міністерства і повинно було втілювати в життя основні

напрями тюремних перетворень у Російській імперії та «было проводником тюремной политики царизма вплоть до 1917 года» [2, с. 12].

Пріоритетним напрямком діяльності Головного тюремного управління стало створення конкретних правових норм. Тому 1915 р. було також затверджено ще й Загальну тюремну інструкцію, де, зокрема, вказувалося, що позбавлення волі, перешкоджаючи продовженню злочинної діяльності, має на меті не тільки покарання, але й виправлення, викорінення поганих схильностей і звичок, а також підготовку до чесного трудового життя на волі. Загальна тюремна інструкція стала нормативним актом, що окреслював єдині засади управління тюремними установами та організацію тюремного режиму. Одночасно вона визначала загальні обов'язки чинів тюремної стражі, організацію служби тюремних наглядачів, внутрішній тюремний розпорядок, порядок та умови утримання арештантів, порядок їх звільнення з місць позбавлення волі тощо. Загальна тюремна інструкція на той час акумулювала в собі найбільш суттєві досягнення російського законодавства й новітні наукові розробки в галузі тюремознавства. Вона стала першим єдиним цілісним документом режим-

ного характеру, де було досить вичерпно регламентовано виконання кримінального покарання у виді позбавлення волі.

Таким чином, російська тюремна система вступила у ХХ ст., маючи у своїй основі досить серйозну правову базу, розробка якої здійснювалася головним чином упродовж 30-90-х рр. ХІХ ст. Цей період став важливим для становлення і розвитку системи виконання покарань, що народжувалася, оскільки саме в цей час закладались її ідейно-теоретичні засади, а з урядом втілювались заходи, спрямовані на створення імперської системи виконання покарання у виді позбавлення волі. У цей час розпочалась і суспільно-політична підготовка до майбутньої тюремної реформи в Росії, були створені необхідні для її проведення передумови організаційно-правового характеру.

Аналізуючи законодавство царської Росії з питань виконання покарань, яке діяло і на території України до жовтневої революції 1917 р., можна вважати, що головним місцем відбування покарання стала «тюрма». Вона була першою «цілісною» установою режимного характеру, де здійснювалося покарання у виді позбавлення волі. Тюрма стала перехідною ланкою від царської до передрадянської системи виконання покарань.

Список літератури: 1. Довідник з історії України. А-Я / Ін-т іст. досліджень ЛНУ ім. І. Франка ; за заг. ред. І. З. Підкови, Р. М. Шуста. – 2-ге вид., доопрац. і доп. – К. : Генеза, 2001. – 1136 с. 2. *Гернет М. Н.* История царской тюрьмы : в 5-ти т. / М. Н. Гернет. – М. : Госюриздат, 1961. – Т. 3. – 430 с. 3. *Малинин В. Б.* Уголовно-исполнительное право : учебник для юрид. вузов и ф-тов / В. Б. Малинин, Л. Б. Смирнов. – М. : Межрегион. ин-т экономики и права, 2009. – 348 с. 4. Полтавщина : енцикл. довід. ; за ред. А. В. Кудрицького. – К., 1992. – 502 с. 5. *Сергеевич В. И.* Лекции по истории русского права / В. И. Сергеевич. – СПб. : Тип. С. Волянского, 1890. – 708 с. 6. *Фёдоров К. Г.* История государства и права зарубежных стран / К. Г. Фёдоров, Э. В. Лисневский. – Ростов н/Д, 1994. – Ч. 1. – 464 с. 7. *Фойницкий И. Я.* Учение о наказании в связи с тюремоведением / И. Я. Фойницкий. – СПб., 1889. – 514 с. 8. *Фріс П. Л.* Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми : моногр. / П. Л. Фріс. – К. : Атіка, 2005. – 332 с. 9. *Яцишин М. М.* Історико-правові засади кримінально-виконавчої політики України : моногр. / М. М. Яцишин. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Л. Українки, 2010. – 448 с.

**ИСТОРИЧЕСКИЙ ОБЗОР ПРОЦЕССА СОЗДАНИЯ УЧРЕЖДЕНИЙ
ИСПОЛНЕНИЯ НАКАЗАНИЯ В ВИДЕ ЛИШЕНИЯ СВОБОДЫ
Изосимова К. С.**

В статье рассматриваются вопросы создания и становления системы учреждений исполнения наказания в виде лишения свободы по наиболее известным памятникам русского и украинского права.

Ключевые слова: лишение свободы, учреждения исполнения наказания в виде лишения свободы, тюрьма.

**HISTORICAL OVERVIEW OF PENAL INSTITUTIONS
OF IMPRISONMENT
Izosimova K. S.**

The article deals with the creation and development of a system of institutions of the penalty of imprisonment to the most famous monuments of the Russian and Ukrainian law.

Key words: deprivations of freedom, the institution of punishment in the form of deprivations of freedom, prison.

Надійшла до редакції 18.02.2013 р